

Čermák, I. (2002). *Myslet narativně (kvalitativní výzkum „on the road“)*. I. Čermák, M. Miovský (Ed). Sborník z konference Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí. Brno: Psychologický ústav AV ČR, Nakladatelství Albert, 11-25

Myslet narativně: kvalitativní výzkum „on the road“¹

Ivo Čermák

Psychologický ústav AV ČR, Brno

Kvalitativní výzkumné pole. Čeho se vzdáváme, začneme-li myslet narativně

Kvalitativní výzkum v posledních patnácti až dvaceti letech ztratil v psychologii odér marginálnosti či exkluzivnosti a stal se nepřehlédnutelnou součástí akademického diskurzu. Rozvinul se do takové šíře, že každá jeho verze nebo autorský přínos zmnožuje obecné či společné znaky, jež vymezují tento typ výzkumu (Hiles, 2001, Creswell, 1998, Newmanová a Benzová, 1998, Denzin, Lincolnová, 1994, Čermák, Štěpaníková, 1997, 1998, Štěpaníková, Čermák, 1999). Bez nároku na úplnost si můžeme jeho podobu přiblížit jako systematické či disciplinované použití mnoha metod, které nejsou apriorně kalibrovány na určitý typ interpretace, ale naopak vyzývají výzkumníka, aby bez předpokladů přistupoval k interpretaci většinou narativního materiálu a aby s předmětem svého výzkumného zájmu zacházel přirozeně. Implikace pro výzkumnou praxi je evidentní - kvalitativní výzkumníci studují jevy ve svých přirozených podmínkách a pokoušejí se jim dát smysl nebo je interpretovat v termínech významů, které jim lidé dávají. Kvalitativní výzkumy jsou kolekcí obrovského empirického materiálu – může jít o texty založené na případové studii, osobní zkušenosti, introspekci, životním příběhu, interview, pozorování, historii, vizuálních a interakčních textech – zachycují každodennost a problematické momenty a významy v životě individua (Denzin, Lincolnová, 1994). Kvalitativní výzkum je procesem dotazování směřující k porozumění. Je založený na výrazné metodologické tradici dotazování, explorační sociální problém nebo problém jedince. Výzkumník buduje komplexní, holistický obraz, analyzuje slova i rozsáhlejší verbální i neverbální významové jednotky, zachycuje podrobné názory informantů a provádí studii v přirozených podmínkách.

Často se oba přístupy – kvalitativní a kvantitativní - srovnávají, aby tak vynikla jejich odlišná epistemologická a metodologická báze (např. Štěpaníková, Čermák 1999). Někdy však autoři - ve snaze vystihnout nejvýraznější rozdíl – nezdůvodněně posunou dominantní charakteristiku obou výzkumných verzí do rozdílu mezi studiem malého počtu proměnných na mnoha případech (kvantitativní výzkum) a výzkumem několika případů a hodně proměnných (kvalitativní výzkum, viz. např. Ragin, 1987). Tento zdánlivě formální a na první pohled nevýznamný rozdíl však sytí odlišnosti zásadnějšího charakteru. Nejde jen o již zmíněné epistemologické předpoklady, ale mnohdy i skryté ontologické zdroje přístupu k výzkumu. Zejména tato méně reflektovaná část výzkumu může být odpovědná za tenze, které se v zásadě týkají jiného pojetí člověka- jedince, jiných možnosti zobecnění výzkumných zjištění a v důsledku i jiného aranžmá vlastního výzkumného procesu.

Rozhodneme-li se pro kvalitativní výzkum, pak dříve či později budeme konfrontováni se základními pilíři vědeckého výzkumného kánonu a budeme-li mít odvahu setrvat v této zóně, pak se nám to podaří za cenu opuštění či alespoň zpochybnění jedněch a vystavění druhých.

1 Studie byla zpracována v rámci výzkumného záměru PsÚ AV ČR (reg. číslo: AV0Z7025918), a v rámci interního projektu č. 17 Současná česká společnost a otázky evropské integrace zařazeného do programu rozvoje badatelského výzkumu v klíčových oblastech vědy (reg. číslo: K 9058117)

Čeho se vzdáváme, vstoupíme-li na pole narativního výzkumu (podle Schwartze a Ogilvy, 1979 a Lincolnové a Guby, 1985):

Objektivita – jako iluzorní představy, že mentální procesy, výzkumné nástroje a dokonce vlastní vědecká disciplína může být neutrální

Jednoduchosti – jako přesvědčení, že lze zkoumané jevy separovat a udržet v konstantní podobě nezávisle na jejich vazbách a interakcích s různými kontexty

Hierarchičnosti – představy, že zkoumané skutečnosti je vlastní inherentní hierarchicky uspořádaná struktura či řád.

Mechaničnosti – jako Newtonovské představy o skutečnosti fungující ve své podstatě jako stroj.

Determinismu - jako představy, že pokud lze nalézt a matematicky vyjádřit determinanty zkoumaných jevů a na tomto základě predikovat budoucí stavy zkoumané skutečnosti

Lineární kauzality – jako představy o existenci tří výkladových modelů skutečnosti: 1. jednoduchý dvojitý („push-pull“) model, 2. pravděpodobnostní model obsahující myšlenku zpětné vazby, 3. model obsahující princip zpětné vazby a princip anticipace.

Montáže – představa o „projektu konstruování“, podle něž je možné separované komponenty sdružit podle poznatelného plánu nebo klíče.

A dovoluji si dodat, že nás čeká opuštění i dalších tradičních opěrných bodů ve výzkumu:

Reprezentativnosti – jako představy o nezbytnosti výzkumu u statisticky významné části populace, aby bylo možné formulovat psychologicky spolehlivé závěry

Metody – jako sofistikovaného a vědeckou komunitou posvěceného nástroje k hledání odpovědí na výzkumné otázky

Expertního postavení – jako představy o výzkumníkovy, který zaujímá objektivní, nestrannou a neutrální pozici jedince, který ví o zkoumaném problému více než zkoumaná osoba

Validity – jako statistické míře spolehlivosti výzkumného nástroje a konsekventně i výzkumných zjištění

Co získáváme, rozhodneme-li se vstoupit na pole narativního výzkumu (podle Schwartze a Ogilvy, 1979 a Lincolnové a Guby, 1985):

Komplexnost – představa o tom, že je nemožné separovat dílčí elementy skutečnosti z jejich kontextu, že nelze nahlížet systém jako sumu jeho částí, protože tím, že se systém stává stále komplexnějším, vyvíjí tak jedinečné vlastnosti, které nemohou být vysvětleny nebo predikovány z vlastností jeho částí.

Heterarchii – představa o tom, že pokud existují nějaké struktury či řády, koexistují vedle sebe, což předurčuje v kterémkoli okamžiku závislost na vzájemné interakci a vstupu faktorů, které mohou stávající řád výrazně změnit. Navíc tato představa obsahuje pochybnost o tom, že existuje řád jako takový, jako přírodní zákon. Podstatnou součástí této představy je přesvědčení o tom, že řád je skutečnosti vnucován lidským myšlením.

Holografičnost – metafora stroje je nahrazena metaforou holografického záznamu. Stručně vyjádřeno jde o představu, že celek je více než suma jeho částí a že každá část obsahuje v sobě i sebek samotný.

Indeterminismus – představa o tom, že různé aspekty budoucí podoby zkoumané skutečnosti jsou principiálně nepředpověditelné ze zjištění jejího současného stavu a že výzkum sám o sobě představuje zásah do zkoumané skutečnosti a tím ji mění.

Vzájemnou kauzalitu – představa o simultánním vlivu řady faktorů v čase takovým způsobem, že není relevantní klást si otázku týkající se jejich specifického a konkrétního účinku.

Morfogenezi – představa opírající se o biologické pojetí morfogeneze, která popisuje evoluci galaktických forem z primordiálního chaosu či představa vycházející z matematické teorie

katastrof. Z hlediska výzkumu je důležité přijmout představu o tom, že morfogenetické změny se dějí nepředvídatelně a dramaticky a operují tak, že se z nižších forem tvoří formy vyšší. *Perspektivu* – představa o tom, že zkoumané jevy dokážeme nazírat pouze z určitého úhlu pohledu, většinou z perspektivy našeho výzkumného zájmu (cíle) a přijetí nutnosti mnohonásobné perspektivy, abychom zabránily případným zkreslením.

A dovoluji si dodat, že náš výzkum bude obohacen

Sdílením – expert se stává sám účastníkem výzkumu a má možnost sdílet zkušenost s ostatními participanty a dále ji rozšiřovat mezi další potenciální uživatele výsledků výzkumu.

Participativně-dialogickou interpretací – interpretace zjištění je závislá na zpětné vazbě participantů výzkumu a tvoří se v dialogu.

Důvěryhodností zjištění – klasické pojetí validity je nahrazeno širším pojmem důvěryhodnosti jež v sobě obsahuje koherenci, smysluplnost, sdělnost, dialogičnost.

Cílem pak bude nikoli ověření hypotézy, ale *rekonstrukce významu* jevu, který je v centru našeho výzkumného zájmu, který však nemůže být zbaven vázanost na subjekt, kontext a časovost.

Základní východiska kvalitativního výzkumu se opírají o to pojmy: příběh, narativní identita, narativní pravda a narativní výzkum. Porozumět jim znamená začít myslet narativně.

Příběh jako východisko i cíl narativního výzkumu –proměnlivá a nejistá krajina příběhu bez proměnných

Lidé z své podstaty vyprávějí příběhy. Příběhy poskytují koherenci a kontinuitu zkušenosti člověka a hrají centrální roli v naší komunikaci s jinými.

Příběh je v narativní psychologii prostředkem i cílem výzkumu. Osoba je živým „textem“, vlastním svět příběhů. Narativní epistemologie narušuje ideu velké teorie a implicitně v sobě obsahuje hledání lokálního vědění, což posiluje pluralitu a reflexivitu vědění. Teorie a praxe jsou těsněji propojeny, než kdykoli předtím.

Význam našich životů je diktován příběhy, které žijeme a jež pak vyprávíme (Mair, 1989). Vyprávění je způsob, kterým spojujeme události do smysluplných sekvencí (Vogel 1994) a tím konstituujeme smysl svého já jako protagonisty vlastní autobiografie. Carr (1986) však tvrdí, že nejde jen o sukcesivní uspořádání událostí, ale že vyprávění příběhu (žítí příběhu = jednání) je strukturováno našimi anticipacemi o budoucnosti. Vyprávění příběhů je universální lidskou aktivitou, jednou z prvních forem diskurzu, kterou se naučíme jako děti (Nelson, 1988) a bez ohledu na sociální status jej v průběhu života všichni používáme. Problémem zůstává, jak přeložit naše „vědění“ do nějaké formy vyprávění. Podobnou otázku si kladou i výzkumníci a terapeuti.

Příběh je dobrou metaforou nejenom pro obecné meditace o jedinci, ale i pro psychologický výzkum. Je to metafora zdůrazňující, že vytváříme řád či konstruujeme texty v určitých kontextech. Narativní analýza bere jako objekt výzkumu samotný příběh jedince, zahrnuje též vše, co se stává s mým příběhem a s příběhem jiných výzkumníků, ale také jak do konstrukce narativního obrazu vstupují příběhy osob, s nimiž jsem se dosud setkal, včetně mistrů narativity (díla spisovatelů atd.).

Zásadní otázka pak zní: Proč byl příběh vyprávěn právě takovým způsobem? Příběh tak je nositelem interpretace, mnohdy tacitní, neviditelné, je tudíž jak faktem, tak interpretací. Jedinec konstruuje minulé události a jednání v osobních narativních jednotkách aby dal najevo určitou identitu a způsob i výsledek tvorby svého života. Jedinci se tak stávají autobiografickými narativními jednotkami (narativitami), kterými sdělují něco o svém životě. Tyto privátní konstrukce jsou obvykle lapeny do sítě životních příběhů komunity, hlubších

struktur týkajících se podstaty života člověka jako takového. Jedinec navíc určuje sám, co je zahrnuto a co vyloučeno z narativizace, jak jsou události uspořádány do děje a jaký význam je jim přisuzován.

Podle Josselsonové (1995) není důležité, zda narativní přístupy označíme jako vědecké či nikoliv. Za pozoruhodnější považuje spíše to, jak dokážeme převést autobiografické vědomí do vědecké konverzace s naším chápáním toho, co je to věda. Za relevantnější považují následující otázku: Jaký je vztah mezi životem a příběhem? Představa života, jenž může být znázorněn v příběhu, nebo představa příběhu jako ideálu, kterému se svým životem přibližuje, v sobě implicitně obsahuje předpoklad, že život a příběh jsou odlišitelné. Filozofové historie, kteří se zabývají vztahem mezi historickou minulostí a historickou narativitou, se pokusili konstituovat dva přístupy: První je založen na představě o kontinuitě života a jeho reprezentaci v příběhu (tj. minulost a narativita jsou stejné podstaty), druhý na předpokladu diskontinuity (minulost a vyprávění o ní nelze ztotožnit).

Hermeneutická pozice problematizuje obě teze. Příběhy jsou interpretacemi života, mají pro jedince význam a tím jsou si podobné. Příběh smysluplně vypráví o životě. Neexistuje žádný význam před interpretací, tj. význam života neexistuje nezávisle na příběhu, který je o něm vyprávěn. Tvrzení, že život anticipuje příběh je přijatelné, ale nevyčerpává složitost vztahu mezi příběhem a životem. Význam života je zásadně spojen a závislý na příbězích. Takže hermeneutika nepodporuje ani tezi o kontinuitě ani o diskontinuitě. Život a příběh jsou totiž smysluplné pouze ve vzájemné interakci a jejím prostřednictvím. Abychom životu vůbec porozuměli, máme přístup do obrovské zásobárny příběhů, které konstituují jeho dramatické zdroje. Význam života je tedy závislý na příbězích, které ho obklopují (MacIntyre, 1981). Hermeneutika tak vychází z představy, že život a příběh jsou navzájem vnitřně propojeny, což v sobě obsahuje i další předpoklad: význam života nemůže být určen něčím mimo příběh, který o životě jedinec vypráví. Jinak řečeno - život nemůže být považován za prubířský kámen pro adekvátnost příběhu. Avšak ani význam příběhu nemůže být určen bez odkazu k životu, který je žít. Oba jsou stejné tkáň (Widdershoven, 1993).

Rovněž Ricoeur (1983) je přesvědčen, že život se stává vpravdě lidským proto, že je artikulován narativním způsobem. Život má prenarativní strukturu, která je do narativní struktury přetvořena dějem příběhu, jenž je o životě vyprávěn. Život má tedy implicitní význam, který se explicitně vynořuje v příběhu. V procesu vytváření děje je relativně nejasné předporozumění každodennímu životu změněno do jasnější, lucidnější, přesnější konfigurace. Vztah mezi životem a příběhem je hermeneutickým kruhem: příběh je založen na předporozumění života a mění jej do zcela rozvinutého porozumění. Avšak přesvědčí-li nás naše vlastní zkušenost, podle níž hraje život zásadní roli při tvorbě významu, což znamená, že život je základem pro každý možný příběh, který o něm můžeme vyprávět, pak se realitě nejvíce přibližuje svým pojetím fenomenolog Merleau-Ponty (1945). Pre-reflexivní zkušenost je pro něj základem reflexivních pojmů. Jinými slovy - život má implicitní význam, který se v příběhu stává explicitním. Proces explikace předpokládá, že zde musí vždy být něco přítomno, avšak ono „něco“ nemusí být vždy odhaleno. Je utvářeno a strukturováno v procesu artikulace. Příběh o životě nám prezentuje život tak, jak je žít, a takový život je základem příběhu. Příběh dává žitému životu specifický smysl a objasňuje, o čem život vlastně je. Příběh je založen na životě, ale není jím určen, protože právě artikulace, vyprávění, příběh otevřený dalším pokračováním či reinterpretacím je to, co životu poskytuje bohatší význam.

Příběhy reprezentují oblast zkušenosti, která je přístupná díky představivosti a tak je vlastně výzvou k účasti na imaginativním přístupu k realitě, resp. na přístupu k realitě jako představě. Příběhy musí být vyprávěny či jinak vyjádřeny, neboť jsou součástí narativní kvality lidského bytí, které tak může být sdíleno a v těch případech, které nelze sdílet, slouží

jako prostředek kompenzace. Doty (1975) zdůrazňuje, že když vyprávíme své příběhy, rozdáváme svoje duše. Domnívá se rovněž, že naše já představují kulturu, která žije v mlhovině mnoha příběhů. Jsme svými příběhy, stáváme se příběhy a někdy jsou tyto příběhy vzaty ze společné zásobárny představ, které byly připraveny pro veřejné sdílení.

Formální kvality zkušenosti v čase jsou ve své podstatě narativní (Crites, 1975a) tvrdí. Narativita sama o sobě může obsahovat úplnou časovou dimenzi zkušenosti a jednotu formy. Pouze narativní forma může obsahovat tenze, překvapení, zklamání, obraty, a úspěchy skutečné zkušenosti. Crites (1975b) jinde uvádí, že smyšlené příběhy mohou poskytovat větší prostor pro výklad prchavé dimenze zkušenosti a to proto, že nejsou omezeny dokumentárními prameny či faktickými údaji. Realistická fikce může někdy zachytit celou sociální realitu lépe než dokumentární narativita. Když někomu vyprávíme o něčem, co považujeme za bezprostředně reálné, vyprávíme příběhy a fragmenty příběhů.

Příběhy artikulují změny ve zkušenosti (Novak, 1975). Příběh je podle Novaka metodou, nikoli však snadno zvládnutelnou. Uvědomit si, že naše myšlení má své kořeny ve vyprávění příběhů, je osvobozující. Příběh dle jeho názoru není narcismem nebo subjektivitou, ale jejími protiklady: vytvářením nezávislého objektu.

Obsahově se narativní výzkum zaměřuje na identitu. Příběh slouží jako nástroj její konstrukce i poznávání.

Osobní narativy jsou z hlediska obsahu a formy lidskými identitami. Podle toho pak příběhy imitují život a prezentují vnitřní realitu do vnějšího světa. Současně tvarují a konstruují vypravěčovu realitu a osobnost. Příběh je identita člověka, příběh tvořený, vyprávěný, revidovaný, a znovuvyprávěný v průběhu života. Poznáváme se nebo se objevujeme a odhalujeme sebe jiným příběhy, které vyprávíme. Ale i v rámci širokého kvalitativního výzkumu není tento názor tak docela přijímán: Denzin a Lincolnová (1994) píše o poli kvalitativního výzkumu, který je definován řadou tenzí, kontradikcí a váháním. Klíčovým momentem těchto tenzí je povaha „pravdy“ „vědění“ a „výzkumu“ -zejména pak jeho spolehlivosti v samotném procesu i výsledcích.

Osobní narativy jsou zvláštním druhem příběhu, který si každý z nás konstruuje, aby sestavil dohromady různé části svého já do smysluplného a přesvědčivého celku. Neobjevujeme svá já v narativě, ale spíše se tvoříme prostřednictvím narativy. Osobní narativy reprezentují jeden ze způsobů, v němž se narativně strukturuje a konfiguruje život. Je to akt imaginace, který je integrovaným modelem našeho zapamatování si minulosti, vnímané současnosti a antcipované budoucnosti.

Akceptace a smysluplná organizace minulých zkušeností jsou základem vnímání vlastního života jako kontinuálního toku událostí. Jako dospělí vnucujeme narativní plán našemu životu, kde před tím žádný plán nebyl. Tvoříme narativitu tak, aby naše životy a životy jiných dávaly smysl. Prostřednictvím narativy se definujeme. Kdo jsme, kým jsme byli, a kým se staneme v budoucnosti. Vytvořit smysl života znamená vytvořit dynamické narativy, které učiní zdánlivý chaos lidské existence smysluplným a koherentním. Pokud se dopustíme chyby v této narativní konfiguraci, zakoušíme pocit neklidu a stagnaci, které se vyskytují spolu s insuficientní narací lidského života. Crossleyová (2000) tvrdí, že pacient je v tomto diskurzu narativní troskou a terapie by se měla zaměřit na opravu trhlin s cílem posílit v jedinci větší pocit koherence, kontinuity a smyslu života. Je zřejmé, že narativní identita je nejenom v terapeutickém kontextu spoluvytvářena v dialogu a neustálém koeditování životního příběhu.

Kontext výzkumu životního příběhu v psychologii se jeví jako široká paleta spojení mezi příběhem a realitou. Ta může být mimo jiné transponována do vztahu mezi sebenarativitou a osobní identitou, jež „sídlí“ ve skryté říši vnitřní reality. Životní příběhy jsou subjektivní, stejně jako je lidské já nebo identita. Obsahují „narativní pravdu“ (Spence,

1982, 1986), která může být pevněji spojena, volněji podobná nebo docela vzdálená od „historické pravdy“. Životní příběhy mohou poskytovat výzkumníkovi klíč k odhalení identity a porozumění – obojí v jeho „reálném“ nebo historickém“ jádru, a také jako narativní konstrukci.

Hledání pravdy nebo dobrého příběhu? Cesta k narativnímu vědění.

Narativita jako výsledek i výzkumná strategie by jen stěží obstála před soudem kritérií vědeckého (paradigmatického) vědění. Formální logika zde zřídka organizuje úsudky, úroveň abstrakce je nízká a kauzální vazby mohou být nastoleny zcela arbitrárně. Postmoderní filozofové poukazují na to, že legitimita vědeckého vědění v moderním a západním významu závisí na ostré distanci od common sense, každodenního vědění obyčejných lidí. Narativní vědění do této kategorie náleží, neboť vypráví o životních událostech, životních sekvencích (tj. o projektech lidí) a jejich důsledcích tak, jak se vynořují v čase.

Přestože bylo již Theodorem Sarbinem (1986) a Jeromem Brunerem (1986, 1990) pro oblast psychologického diskursu zřetelně artikulováno a argumenty doloženo, že narativita je hlavním modem lidského vědění a komunikace, věda tento fakt dosud zcela nevstřebala. Pokusy o smíření obou epistemologických modů však nejsou záležitostí pouze posledních dvou desetiletí. V tomto období pouze zesílily uvedené tendence ke konvergenci a i v dosud netečné psychologii zazněly jasné a zvučné hlasy. Pokusy o uznání obou verzí poznávání se dějí snad od dob polozapomenutého Giambattisty Vica (1744/1984) pokračují až k Jerome Brunerovi (1986, 1990), Catherin Kohler Riessmanové (1993), Barbaře Czarniawské (1998), Izadore Newmanové a Carlyne Benzové (1998), D. Jean Clandininové a F. Michaelu Connellymu (2000), Davidu Hilesovi (2001), abych jmenoval alespoň některé z dnes již každým dnem se rozšiřujícího zástupu stoupenců narativního přístupu k výzkumu člověka. O rozdíl mezi oběma mody jsem již několikrát v česko-slovenských podmínkách referoval (Čermák 1999, 2000a, 2000b, 2001, Čermák, Štěpaníková 1997, 1998, Čermák, Lindénová, 2000, Štěpaníková, Čermák, 1999), proto jen stručně připomenu základní tenzi, jež tento v podstatě umělý rozdíl mezi kvantitativní a kvalitativní dimenzí výzkumu udržuje při životě.

Logicko-vědecké, paradigmatické či propoziční myšlení je intelektuálně vyvozené a rozvíjené logickým pozitivismem. Jeho cílem je nastolit abstraktní, universální pravdu nezávislou na kontextu. V extrémní podobě jej reprezentuje tvrzení o neexistenci toho, co nelze smysly poznat. Avšak i k takovému poznání potřebuje badatel reprezentace či odkazy ležící uvnitř organismu, v mozku. A právě zde se dotýkáme neuralgického bodu logicko-vědeckého modu myšlení a narážíme na problémy verifikace nebo falzifikace významu. Vzít na milost interpretační či referenční rámec systému pozorovatele totiž vzbuzuje vážnou pochybnost o univerzálnosti tohoto přístupu. Proto je tento důležitý prvek poznávání marginalizován odkazem na výzkumníkovu osobnostní rovnici, subjektivní zaujatost či předsudečnost, které je třeba zmírňovat metodou, promyšlenou hypotézou, přesnou analýzou či logickým důkazem.

Narativní modus je založen na přesvědčivé reprezentaci životní zkušenosti. Centrálním bodem jsou intence člověka a jeho jednání, ale také jejich nestálost či proměnlivost a konsekvence v životě jedince. Jedinečná zkušenost v konkrétním čase a místě, jedinečnost v kontextu a jejich přesvědčivé ztvárnění v „dobrém“ příběhu jsou argumentační výzbrojí tohoto přístupu. Narativní modus zachycuje zkušenost v různých perspektivách, což může mít vliv na zachycení zkušenosti jako srozumitelné. Oba mody mohou být vyjádřeny kontrastem historické (tj. paradigmatické) a lokální (tj. narativní) pravdy.

Zdánlivě neslučitelné mody jsou ve skutečnosti komplementárními způsoby uchopení reality. Avšak ani uvnitř sebe samých nezůstávají nerozporné a je třeba značné tolerance k neurčitosti a diverzifikaci, abychom mohli vůbec člověka zkoumat. Roy Shafer (1992)

k tomu poznamenává „Zvláště je důležité zdůraznit, že narativita není alternativou k pravdě nebo realitě; spíše je modem, v němž je nevyhnutelně přítomna pravda a realita ... Máme pouze verze pravdy a reality. Narativně nezprostředkovaný, konečný přístup k pravdě a realitě nemůže být předložen. V tomto ohledu proto nemůže existovat žádný absolutní základ, na kterém by pozorovatel nebo myslitel stál; každý si musí vybrat svoji vlastní narativní verzi.“ (s.xiv-xv).

Až ona příslovečná tenze mezi oběma mody vědění zmnoží svoji obvyklou funkci oddělující dva soupeře obtížně hledající jazyk o výzvu k hledání podnětů pro nastolení vzájemného respektu, pak začne být široce akceptovaný takový výzkumný přístup, který David Hiles (2001) nazývá disciplinovaný a Isadore Newmannová s Carolyn Benzovou (1998) interaktivním výzkumným kontinuem .

Narativní výzkum – řemeslo nebo umění?

V psychologickém výzkumu můžeme, historicky vzato, identifikovat dva základní cíle: a) predikci a kontrolu chování , b) exploraci a porozumění vnitřnímu světu jedince – prostřednictvím verbálního výkladu a příběhů. V tomto případě jsou příběhy cestou k odhalování identity a osobnosti. Stejně jako Freud vyvinul vlastní přístup ke zkoumání psychického života, osobnosti a jejího vývoje na základě zkušenosti s případy mužů a žen, které měl v psychoterapii, může také výzkumník zajímající se o normální identitu vyvodit svůj přístup ze self-narativit zachycených ve výzkumných interview (McAdams, 1988, 1993). Narativní výzkum se výrazně odlišuje od pozitivistického v zásadním předpokladu. Není zde pouze jedna absolutní pravda o lidské realitě, ani jediný správný způsob interpretace textu. Narativní přístup obhajuje pluralismus, relativismus a subjektivitu. Avšak aby bylo možné mluvit o výzkumu, pak je třeba mít jasně promyšlená koherentní východiska týkající se volby metody a také zřetelnou představu o výzkumných postupech, které vedou ke srozumitelným výsledkům.

V narativním výzkumu se používá nebo analyzuje narativní materiál. Ten může být sebrán jako příběh (životní příběh, nebo literární práce) nebo jiným způsobem (pozorování či osobní dokumenty). Může být objektem výzkumu nebo prostředkem ke studiu jiné otázky. Může být použit pro srovnání mezi skupinami nebo k tomu, abychom se něco dověděli o sociálním fenoménu nebo historickém údobí, rovněž se výborně hodí k exploraci osobnosti. Předmětem narativní analýzy může být literární práce, deníky, autobiografie, konverzace, verbální orální životní historie získané v interview, ale také rozhovor nad obrazovým materiálem, apod.

Použiji-li příběh jako nástroj i předmět výzkumu, mám-li se uchýlit ke klasické terminologii, pak se pohybuji někde na pomezí postmoderního a klasického post-pozitivistického přístupu k výzkumu. Nejde zcela o fikci, tj. nelze na takový druh výzkumu pohlížet jako absolutně relativní bez pevného ukotvení v realitě, na druhé straně však příběh není přesnou a kompletní reprezentací reality. Příběhy jsou konstruovány kolem nějakého jádra faktů nebo životních událostí a vytvářejí široký prostor pro svobodu individuality a kreativity volby, doplnění, rozvinutí, posunutí důrazu a interpretace „zapamatovaných faktů“.

Životní příběh je však také hypotetickým konstruktem, který nemůže být zcela ve výzkumu zpřístupněn ze dvou důvodů: a) není stabilní, ale vyvíjí se a mění se v průběhu času. Když je dílčí příběh nahrán a přepsán, dostaneme text, který je zmrazený, metaforicky bychom mohli říci že jsme získali fotografii dynamicky se měnící identity. Dále příběh čteme jako text a interpretujeme jej jako statický produkt, jako kdybychom interpretovali vnitřní, tj. existující identitu, která je ve skutečnosti neustále v pohybu b) každý příběh, který získáme je ovlivněn kontextem v němž je vyprávěn: cíl interview, povaha posluchačstva a vztahy, jež se formují v průběhu výzkumu mezi vypravěčem a naslouchajícím, jejich podobné kulturní zázemí, aktuální nálada vypravěče atd. Proto je dílčí příběh jednou nebo více instancí

polyfonních verzí možné konstrukce nebo prezentace jedincova já a jeho života. Tyto verze mohou být vypravěčem použity podle specifických momentálních vlivů.

Životní příběh konstruuje a přenáší individuální a kulturní významy. S jistou nadsázkou můžeme tvrdit, že lidé jsou organismy, které produkují významy. Jde vlastně o konstruktivistický pohled na jedince, jaký obhajují například K. Gergen (1994/2000) a R. Harré (1997). Podle nich jedinec konstruuje svůj sebe-obraz (self-image) v interakci, podle specifického interpersonálního kontextu, který přesahuje pouze individuální zkušenost tím, že je životaschopný v dané kultuře.

Existuje-li něco, co bychom mohli nazvat narativním přístupem ve výzkumu, pak jde o zaměření na dílčí, živou, osobní, jedinečnou a subjektivní zkušenost participanta. Jde o pokus porozumět jeho životu v kontextu. Význam – o jehož porozumění výzkumník usiluje - je konstruován prostřednictvím sociálního diskurzu, není tudíž inherentní jednání nebo zkušenosti jako takovým. Význam je generován tak, že participant propojuje různé aspekty svého života do podoby příběhu. Spolu s explicitními spojeními, která vzniknou mezi tímto porozuměním a výzkumníkovou interpretací, dochází k obohacování významu ve smyslu sdílení, rezonance, ale také rozšiřování do dalších kontextů. Význam je tak procesem stálého konstruování a rekonstruování. (Josselsonová, 1995).

„On the road“ – i na vlastní cestě je třeba komunikovat s těmi, kdo se vydali jinými stezkami.

Žijící jedinec je kontinuálně vyprávěným životem v krajině protkané mnoha jinými vyprávěnými životními příběhy. Polanyi (1958), v odkazu na osobní vědění, užívá Heideggerova termínu „bytování“ („dwelling in“), aby ukázal na nezbytnost intelektuálně bezpečného místa pro vývoj koherentního myšlení. Tento tón je zřetelný i u dalších autorů – například u Kuhna (1970/1997) v jeho myšlenec paradigmatu a změny paradigmatu, u Deweyho (1929) v jeho ideji provádění věcí zvykem a reflektovaně, u Schwaba (1960) v jeho pojetí rozdílu mezi fluidním a stabilním bádáním. Ve stabilním výzkumném diskurzu se jedinec identifikuje s existujícím paradigmatem, v němž se pohybuje naučeným způsobem, sice ve značném rozsahu, ale bez potřeby vzít v úvahu alternativní rámce, které by mohly generovat odlišné přístupy k výzkumu. Fluidní výzkum je naopak v potaz bere. Otázka pak zní: patří narativní výzkum do fluidního typu výzkumu? Realita a její reflexe v posledních letech ukazují, že narativní výzkum není pohodlně usazen v této kategorii, hřaduje někde mezi vlnou debat a publikací nad novým postmoderním způsobem výzkumu a snahou být považován za legitimní reprezentaci sociálně vědeckého světa. Nyní již lze vystopovat některé znaky, které narativní výzkum přibližují paradigmatickému přístupu ke zkoumané realitě. Přesto jsou přítomny charakteristiky, které kuhnovskou tradici paradigmatu obohacují o nové prvky. Je-li narativní výzkum paradigmatický (nebo pokud je slučitelný s paradigmatem), pak je to paradigma poznamenané výzvami k tomu, aby akceptovalo výzkum s jeho předpoklady a reprezentacemi. Schwab píše, že když předpoklady, postuláty a rámce, které jsou považované za samozřejmé ustupují otázkám, pochybnostem a nejistotám, pak značné množství cest zavádí badatele do slepých uliček. Narativní výzkum si tyto „výhody“ snaží udržet. Navíc jsou stoupenci narativního přístupu často nuceni naučit se obhajovat a argumentovat v termínech mimo narativní rámec – na hranicích mezi různými formami výzkumu. Jde o důležitý rys narativního myšlení, který mu zaručuje, že se časem nestane fosilním.

Nelze však opominout problémy, které může narativní myšlení do vědeckého diskurzu vnést. Ústřední pojmy narativity jako jsou např. příběh, dějová zápletka, scéna, místo, čas, úhel pohledu, protagonista, v čtenáři takových textů - které se navíc ucházejí o status vědeckosti - mohou vyvolat jistou disonanci. Je-li čtenář nastaven na tradiční vědecké paradigma, pak jej mohou iritovat také další znaky narativního myšlení, jako je přesvědčení, že rozdíly jsou

vytvářeny kontextem a že pro porozumění výsledů výzkumu je nezbytná sdílená zkušenost. Rozdíly mezi tradičními východisky výzkumu člověka a narativním přemýšlením o výzkumu mají většinou skrytou ontologickou povahu. Proto tenze jimi vyvolané lze tlumit obtížněji. Jde především o tyto tenze:

Časovost. Umístit jevy do konkrétního času je zásadním způsobem, jak s nimi narativně zacházet, jak o nich přemýšlet. O události v tomto rámci nepřemýšlíme jako o události, která se odehrála v určitém momentu, ale jako o výrazu něčeho, co se v čase odehrává, tj. událost, věc, jev má minulost, přítomnost jak se nám jeví a rovněž je vybavena implikovanou budoucností. Z hlediska převažujícího paradigmatu (narativní výzkumníci někdy užívají termínu převažující narativita, „grand narratives“) jsou události, jevy a věci charakterizovány v sobě samých a ze sebe samých. Existují samy o sobě a mají na čase nezávislý smysl samy o sobě.

Lidé. V narativním myšlenkovém modu jsou lidé narativními jednotky, narativní identita je v neustálém procesu osobních změn. V převažujícím příběhu se hovoří o úrovních myšlení, obsazích, scénářích, apod. Narativní historie lidí je v tomto modu chápána jako mírně irelevantní luxus.

Jednání – chování představují v narativním modu narativní znak. Například výkonová jednání žáka v rámci školního kurikula jsou interpretována jako výraz učitelových a studentových osobních narativních historií, zatímco v převažujícím paradigmatu je studentův výkon chápán jako důkaz úrovně jeho kognitivních schopností.

Jistota – validita. V narativním myšlení se pracuje s jistou tentativností, nejistotou o významu událostí. V tradičním přístupu se operuje s principem kausalit s následnou jistotou, spolehlivostí či validitou, které jsou známkou kvality. S tím souvisí další principy: metoda, zobecnitelnost, reprezentativnost.

Kontext. V narativním myšlení je vždy přítomen, zahrnuje takové pojmy jako časový kontext, prostorový kontext a kontext jiných lidí. Tento třidimenzionální prostor je důležitý pro utváření smyslu jakékoli osoby, události nebo věci. V převažující narativitě je kontext sice připuštěn, ale ve skutečnosti se interpretace děje jako by z něj byla vyvázaná, jako by podmínky nebyly přítomny. Nebo se může stát, že je kontext analyzován na úrovních proměnných a míry jistoty spojení s důležitostmi různých kontextuálních faktorů – například korelace je nastolena mezi výkonem a proměnnou socioekonomickým statutem.

Kvalitativní výzkum je „on the road“, putuje krajinou lidského příběhu aby znovu a opakovaně nacházel svou identitu. Nemůže najít jediné pevné místo, kde by se usadil, ale v krajinném reliéfu má již mnoho opěrných bodů, z nichž může nahlížet na sebe sama i na jiné cesty, k nimž se může přiblížit, obohatit se, nabídnout podněty, bude-li o ně zájem. Metafora „on the road“ je užitečná také proto, že nám brání uzavřít se do nového paradigmatu, že nás podněcuje ke kreativnímu hledání. Být na cestě znamená být stále otevřený, pokoušet se o sblížení s těmi, kteří volí jiné cesty, jež nás míjí, ale na něž dohlédneme. Být v pohybu znamená komunikovat s jinými verzemi pojetí cesty.

Literatura

Bruner, J. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, MA, London, England: Harvard University Press

Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, London: Harvard University Press

Carr, D. (1986). *Time, narrative, and history*. Bloomington: University of Indiana Press.

Clandinin, D.J., Connelly, F.M. (2000). *Narrative inquiry. Experience and story in qualitative research*. San Francisco: Jossey Bass

- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage
- Crites, S. (1975a). 'The narrative quality of experience', *Journal of the American Academy of Religion*, 39, pp.291 - 311.
- Crites, S. (1975b). 'Angels we have heard', In J.B. Wiggins (ed), *Religion as Story*. (New York: Harper and Row).
- Crossley(ová), M.L. (2000). *Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning*. Buckingham: Open University Press
- Czarniawska, B. (1998). *A narrative approach to organization studies*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage
- Čermák I. (1999). Hermeneuticko- narativní přístup k validitě interpretace nálezu v kvalitativně pojatém psychologickém výzkumu. In: D. Heller, D., Sedláková, M., Vodičková, L (Eds), *Kvantitativní a kvalitativní výzkum v psychologii*. Praha: Psychologický ústav AV ČR, pobočka Praha, 42 – 51
- Čermák, I. (2000a). Hledání životních příběhů. Integrativní funkce narativního já. . In: P. Macek, M. Šafářová (Ed.), *Integrativní funkce osobnosti. Sborník příspěvků z konference k životnímu jubileu prof. PhDr. Vladimíra Smékala, CSc.* Brno: Masarykova univerzita, 105-111.
- Čermák, I. (2000b). *Kvalitativní výzkum v psychologii: problémy a výhledy*. I.. Čermák, M., Miovský (Ed). Sborník z konference Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí. Brno, 1.-2.6. 2000,. Brno, Boskovice: Psychologický ústav AV ČR, Nakladatelství Albert.
- Čermák, I. (2001). *Příběhy žité a vyprávěné: od psychoterapie k identitě a epistemologii*. In: G. Bianchi (Ed.), *Identita, zdraví a nová paradigma*. Human Communication Studies, Vol. 7, Bratislava: Veda, s. 77-92
- Čermák, I., Štěpaníková, I. (1997). *Validita v kvalitativním psychologickém výzkumu*. *Československá psychologie*, 6, 503-512.
- Čermák, I. , Štěpaníková, I. (1998). Kontrola validity dat v kvalitativním psychologickém výzkumu. *Československá psychologie*, 1, 50-62.
- Čermák, I., Lindénová, J. (2000). *Povolání herec*. (Kritické momenty v pracovním životě herců). Brno: Nakladatelství Větrné mlýny a Psychologický ústav Akademie věd ČR. ISBN: 80-86151-42-5
- Denzin, N.K., Lincoln(ová), Y.S. (1994). Introduction: Entering the field of qualitative research In: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (Eds.). *Hanbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, s. 1-19
- Dewey, J. (1929). *The quest for certainty: A study of the relation of knowledge and action*. New York: Paragon Books.
- Doty, W. (1975). 'Stories of our times' In J. W. Wiggins (ed), *Religion as Story* (New York: Harper and Row).
- Gergen, K. (1994/2000). *Saturated Self. Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books
- Harré, R. (1997). *The singular self. (An introduction to the psychology of personhood*. London: Sage.
- Hiles, D. (2001). *Rethinking paradigms of research in psychology*. Brno Lecture series: Paradigms lost, Paradigms returned, Paradigms discerned.

- Josselson(ová), R. (1995). Imagining the real. (Empathy, narrative, and the dialogical self). In: R.Josselson, A.Lieblich (Eds.), *Interpreting experience. The narrative study of lives.* Thousand Oaks: Sage, 27-44
- Kohler Riessman(ová), C. (1993). *Narrative analysis.* Newbury Park, London, New Delhi: Sage
- Kuhn (1970/1997). *Struktura vědeckých revolucí.* Praha: Oikoymenh
- Lincoln(ová), Y.S., Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry.* Newbury Park, London: Sage
- MacIntyre, A. (1981). *After virtue: A study of moral theology.* Nortre Dame, IN: University of Nortre Dame Press
- Mair, M. (1989). *Between Psychology and psychotherapy (A poetics of experience).* London: Routledge
- McAdams, D. (1988). *Power, Intimacy and the life story. (Personological inquiries into identity).* New York: The Guildford Press, 336p.
- McAdams, D. (1993). *The stories we live by. Personal myths and the making of the self.* New York: The Guildford Press, 336p.
- Merleau-Ponty (1945). *Phénoménologie de la perception.* Paris: Galimard
- Nelson, K.(1988). The ontogeny of memory for real events. In: U.Neisser, E. Winograd (Eds.), *Remembering reconsidered: Ecological and traditional approaches to the study of memory.* New York: Cambridge University Press, 244-276.
- Newman(ová), I., Benz(ová), C.R.(1998). *Qualitative- quantitative research methodology. Exploring the interactive continuum.* Southern Illinois University Press: Carbondale and Edwardsville.
- Novak, N. (1975). 'Story and experience' in J. W. Wiggins (ed), *Religion as Story.* (New York: Harper and Row).
- Polanyi, M. (1958). *Personal knowledge.* London: Routledge
- Ragin, C.C.(1987). *The comparative method.Moving beyond qualitative and quantitative strategies.* Berkeley: University of California Press.
- Ricoeur, P. (1983/2000). *Temps et récit, I.* Paris: Seuil (Čas a vyprávění, I. Praha: Oikoymenh.).
- Sarbin, T.R. (ed) (1986): *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct.* New York:
- Schafer, R. (1992). *Retelling a life. Narration and dialogue in psychoanalysis.* Basic Books.
- Schwab, J.J. (1960). *What do scientists do?* Behavioral Science, 5, 1-17
- Schwartz, P. Ogilvy, J. (1979). *The emergent paradigm: Changing patterns of thought and belief. – asi jen v textu – sekundární citace podle Lincoln-Guba*
- Spence, D.P. (1982). *Narrative truth and historical truth.* New York: Norton
- Spence, D.P. (1986). *Narrative Smoothing and Clinical Wisdom.* In.: T.R. Sarbin, (Ed), *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct.* New York: Praeger, 211-232.
- Štěpaníková, I., Čermák, I.(1999). *Vztah mezi kvalitativním a kvantitativním výzkumem:*

střet dvou paradigmat nebo cesta ke spolupráci? In: Heller, D., Sedláková, M., Vodičková, L (Eds), Kvantitativní a kvalitativní výzkum v psychologii. Praha, Psychologický ústav AV ČR, pobočka Praha 15 - 24

Vico, G. (1744/1984) The New Science of Giambattista Vico. Cornell University Press
Vogel, D. (1994). Narrative perspectives in theory and therapy. Journal of Constructivist Psychology, Vol 7, 243-261.

Widdershoven, G.A.M. (1993). The story of life. Hermeneutic perspectives on the relationship between narrative and life history. In: R. Josselson, A. Lieblich, (Eds), The narrative study of lives. Newbury Park: Sage

Abstrakt

Myslet narativně: kvalitativní výzkum „on the road“
Ivo Čermák

V článku je stručně vymezen kvalitativní výzkum a role narativity v něm. Narativní výzkum opouští mimo jiné kánony reprezentativnosti, metody, expertního postavení výzkumníka, validita je nahrazována konceptem důvěryhodnosti zjištění, důraz je kladen na sdílení, participativně dialogickou interpretaci a rekonstrukci významu. Příběh je chápán jako východisko i cíl narativního výzkumu. Příběhy jsou interpretacemi života a jedinec se v nich stává narativní autobiografickou jednotkou. Příběh slouží jako nástroj její konstrukce i poznávání a z tohoto hlediska může být nazírána jako narativní identita. Cílem narativního výzkumu je konstrukce dobrého příběhu, což nemusí být vždy v rozporu s cílem hledat pravdu. Narativní výzkum je cestou k narativnímu vědění. Permanentní komunikace s různými verzemi poznávání je základním principem narativní metodologie a ochranou před zkostnatěním.

Klíčová slova

Narativní výzkum, narativní identita, příběh jako nástroj poznávání, narativní vědění, narativní psychologie.

Abstract

Thinking narratively: qualitative research „on the road“
Ivo Čermák

The role of narrativity in the process of qualitative research is briefly described in the paper. In narrative research, methodological canons of representativeness, method, and expert position in research are abandoned, validity is replaced by concept of finding trustworthiness, and sharing, participative-dialogical interpretation and meaning re-construction are emphasized. The story is considered a basis and also an object of narrative research. Stories are interpretations of life and an individual became an autobiographic narrativity. Story is a tool of identity construction and also reflection and can be labelled as a narrative identity. The aim of narrative research lies in good-story construction, which has not to be contradictory to the searching of truth. Narrative research is a way toward narrative knowing. Continuous communication with different versions of human research is a basic principle of narrative methodology and protection against rigidity.

Key words

Narrative research, narrative identity, story as a research tool, narrative knowing, narrative psychology.